

אמונה, חירות והכרח*

אלי בר לב

על השווה והשוונה במשנתם של מרטין בובר והרב הוטנר בענין היחס בין אמונה, חרות והכרח.

מבוא

מאמר זה יעסוק ביחסם של הרב הוטנר ומרטין בובר¹ לשאלת מהותה של החירות, וליחסה אל אמונה והכרח. בתחילה אראה את קווי הדמיון הבולטים בין ההוגים בהתייחסותם לשאלה זו, ולאחר מכן אראה את השוני ביניהם וכיצד הוא מתבטא בצורה ובשפה. בהמשך אנסה להציע הסבר בעל משמעות עבור עולמנו הדתי-רוחני, הנובע מתוך הדמיון ביניהם ומתוך השוני.

א. הרב הוטנר²

הרב הוטנר מציג³ מהלך שבו הוא מעצים את גדולת חידושי דברי סופרים של כנסת ישראל, ושם הוא מדבר על היחס שבין עולם של חירות לבין עולם של הכרח, אשר בשני עולמות אלה מתגלה רצון ה'. הרב הוטנר מציג את שני עולמות אלה על ידי דימויים תורניים:

* נקודת המוצא למאמר זה היא שיחה של הרב ביגמן שנערכה לבוגרים בתקופת החנוכה, על בסיס מאמר ד' לחנוכה ב"פחד יצחק".

¹ המקורות למאמר זה הם: "פחד יצחק" מאמר ד' חנוכה לרב הוטנר, ועמ' 39-45 מתוך "אני אתה" חלק שני של בובר. לעיון מקיף ומעמיק יש לעיין שם. אין המאמר מתיימר להקיף את כל כתבי ההוגים בנושא המדובר, אלא לדון בשני מאמרים אלה המייצגים, לדעתי, את תפיסותיהם בנושא זה.

² הרב יצחק הוטנר (1905-1980) נולד בוארשה, למד בסלובודקה, ושם קיבל את הכינוי "העילוי מוארשה". משם עבר לישיבת הבת של סלובודקה – "חברון", ושם הושפע מהרב קוק. לאחר הפוגרום בחברון בשנת 1929, שבו נהרגו רבים מתלמידי הישיבה, חזר לוארשה ולמד באוניברסיטת ברלין. בתקופה זו כתב את "תורת הנזיר". ב-1932 הוא חזר לירושלים ושם הקדיש את זמנו לחקר הגמרא. מספר שנים לאחר מכן פירסם הרב הוטנר באנונימיות את החיבור "קובץ הערות לרבנו הלל". ב-1939 מונה לראש ישיבת "רבי חיים ברלין" בניו יורק. תחת הנהגתו זכתה הישיבה, כמו גם הרב הוטנר בעצמו, למעמד מרכזי בעולם הישיבות. שיעוריו, כמו גם אופיו, יצגו סינתזה של בקיאות בתלמוד, מיסטיקה חסידית, מוסר ואף השפעות מהמהר"ל. רבים מרעיונות אלה באים לידי ביטוי בספרו "פחד יצחק". ב-1950 הוא יסד את כולל "גור אריה" לאברכים, שבו למדו עפ"י שיטתו היחודית.

³ מאמר ד' לחנוכה.

1) עשרה מאמרות שנאמרו בבריאת העולם – מתן הכרח.

2) עשרת הדיברות שנמסרו לבני ישראל בסיני – מתן חירות.

הנחת היסוד של הרב הוטנר לגבי היחס בין שני מערכות אלו, היא שגילוי הקב"ה במתן הכרח אשר מתגלה דרך הטבע (בריאת העולם), נעשה כדי להמציא מקום למתן החירות שזה גילוי ה' לעם ישראל על ידי המצוות (מתן תורה). כלומר העיקר נמצא בחכמת התורה, וחכמת הטבע, שגם בה מתגלה הקב"ה, היא חיצונית. בתוך המודל הזה מסווג הרב הוטנר את יוון כתרבות החוקרת את רצון ה' על ידי מדעי הטבע שהם הערוץ ההכרחי, וכנסת ישראל כחוקרת את רצון ה' דרך חכמת התורה שהיא הערוץ החירותי. וכאן הרב הוטנר שואל: מה המשמעות של היחס האמביוולנטי הקיים במקורותינו בין כנסת ישראל שמשמלת את הטוב ויוון שמשמלת את הרע, שמצד אחד - יוון מחשיכים את עיניהם של ישראל, ומצד שני - ספר תורה נכתב רק בשפה היוונית שנאמר: "יפת אלוקים ליפת... יפיותו של יפת באהלי שם"? בכדי לענות על שאלה זו הוא טוען:

דוקא אותו פרצוף של הרע אשר נקודות המגע שלו עם הטוב מרובות הן ביותר, דוקא אותו פרצוף מעמיק הוא את התנגדותו, ומכוון את מלחמתו כלפי שרשיו של הטוב.

(עמוד לט')

כלומר על פי הרב הוטנר במקום שבו יהיו נקודות דמיון רבות בין ישראל ליוון שם יהיה הניגוד העמוק ביניהם. מקום זה כפי שראינו נמצא בעיסוק ברצון ה', שכן שתי התרבויות דומות בכך ששתיהן עוסקות בחקירת רצון ה', אולם הן חלוקות בשאלה באיזה משתי מערכות אלו (מתן חירות ומתן הכרח) צריך האדם לעסוק בעבודתו הרוחנית. בדרך זו נסביר - כיצד היתה העמקת התנגדות יוון לישראל - "כיוון שהיוונים דבקו בעולם של חכמת הטבע - נשתלטה בהם אספקלריא של הכרח שהיא מנוגדת לאספקלריא של תורה שהיא 'חירות'". ועל כן, למרות שגם העיסוק בחכמת הטבע הוא חקירת רצון ה', "כיוון שזה השליט ביוונים את מושג ההכרח - לכן הם מחשיכים את עיניהם של ישראל".

במילים אחרות, לפי הרב הוטנר, תרבות אנושית שכל עיסוקה הוא במדעי הטבע ואשר מכניסה את האדם לתוך תבניות ההכרח (דטרמיניזם), או לחילופין תרבות שעיסוקה מתמקד בעולם של הכרח ואינו משאיר מקום ראוי לעיסוק בחירותו

של האדם ובתפקידה של חירות זו - איננה יכולה ללכת יד ביד עם תרבות שכל פנימיותה הוא עיסוק בחירותו של האדם, ע"י התייחסות לתפקיד שלו בקיום דבר ה' ⁴.

לאור זאת יש לשאול, מדוע "אין כתבי הקודש נכתבים בשום לשון כי אם בשפה יוונית... יפיפותו של יפת באהלי שם"?

על כך עונה הרב הוטנר: כיוון שיש נקודות מגע רבות בין שתי התרבויות, בכך ששתייהן עסוקות בחקירת רצון ה', "דווקא מפאת נקודות המגע שעל הגוון... הרי שכרו של גוון נאה זה אצל אויבתה של כנסת ישראל, משתלם הוא במיטב על ידה של כנסת ישראל". כלומר - התרבות היונית החוקרת את רצון ה' בערוץ ה"הכרחי" תרוויח מכך שספר תורה יכתב ביונית, בכך שתספוג מהתרבות הישראלית החוקרת את רצון ה' בערוץ ה"חירותי" ⁵. מכאן, שרק כאשר חירות והכרח באים יחד יש אפשרות לשלמות בבירור רצון ה', ויש צורך לעולם בשניהם אך בתנאי שיהיה ביניהם האיזון הנכון.

ב. מרטין בובר ⁶

מרטין בובר ⁷ אומר את דבריו בענין היחס בין אמונה חירות והכרח, בתוך המערך הכולל שהוא יוצר (בחלק השני של "אני אתה") - המסביר את היחס הנפשי

⁴ הרב הוטנר מציג את היונות כמאופינת על ידי הדטרמיניזם כפי שהדבר מתבטא בטרגדיה היונית למשל. אין כאן המקום לדון האם אכן זו היא ההשקפה השלטת ביון לצורך דיון זה.

⁵ רעיון דומה קיים גם במאמר ז' חנוכה (בעיקר אות ח').

⁶ "מרדכי מרטין בובר (1878-1965) נולד בווינה, סופר והוגה דעות יהודי. בובר גדל עד גיל 14 בבית סבו ר' שלמה בובר. אח"כ חזר לבית אביו שהשתקע בינתיים בלבוב, בובר ביקר שם את הגימנסיה הפולנית. בשנת 1896 למד באוניברסיטה של וינה, ואח"כ באוניברסיטות של ליפסיה, ציריך, ברלין. בברלין היה תלמידם של דילתי וזימל. בשנת 1898 הצטרף לתנועה הציונית, ובשנת 1899 השתתף כציר בקונגרס הציוני השלישי, והרצה בו בשם ועדת התעמולה. בהרצאתו דרש להחליף את התעמולה המופנית כלפי חוץ בתעמולה חינוכית המופנית כלפי פנים... בגיל 26 עזב בובר את הזירה המדינית והתחיל בחקר תורת החסידות. מתחילה התעניין בחסידות מן הצד האסתטי בעיקר. הוא ניסה לתרגם לגרמנית את סיפורי ר' נחמן מברסלב; אח"כ החליט לספר אותם בגרמנית בעיבוד חפשי, מתוך זיקה אל המקור. כך נוצרו (בגרמנית) הספרים: "סיפורי ר' נחמן" (1906) ו"האגדה של בעל שם" (1908), שעשו רושם חזק על קהל קוראיהם, מאחר שגילו להם תחום שהיה עד אז נעלם מהם... ב 1923 יצא ספרו "אני ואתה" וב 1925 יצאו הכרכים הראשונים של תרגום התנ"ך לגרמנית, פרי עבודתם המשותפת של בובר ופרץ רוזנצוויג" (אנציקלופדיה עברית ערך 'בובר' עמ' 680-683).

⁷ "אני אתה" חלק שני, עמ' 39-45.

הרצוי בין עולם של זיקת אני-אתה לבין עולם של זיקת אני-לו⁸, בכל תחומי החיים, היינו הן בחיים האישיים והן בחיים הציבוריים.

חיי ציבור אמיתיים וחיי ייחוד אישיים אמיתיים הם שני פרצופין של ההתקשרות. כדי שיבואו הללו לעולם ויתקיימו בעולם יש צורך ברגשות- הוא התוכן המתחלף, יש צורך במוסדות- היא הצורה המתמדת. ברם, אפילו שניהם כאחד עדיין אינם יוצרים את חיי האדם; החיים נוצרים על ידי השלישי, היא הנוכחות המרכזית של האתה...

(עמוד 35)

כלומר: כדי לחיות חיי דו-שיח מלאים עם סביבתנו, האדם זקוק למשהו מעבר לרגשות ומוסדות שהם הצורות הקבועות והמשתנות, שעל ידם הוא מתקשר עם סביבתו. המרכיב השלישי שהאדם זקוק לו הוא נוכחותו המרכזית של ה"אתה", דהיינו חייבת להיות לו את "יכולת הגיית האתה". מהי אותה נוכחות, יכולת, וכיצד האדם בחייו האישיים או הציבוריים רוכש אותה? אחד הגורמים המשמעותיים שבובר מדבר עליו בתשובה לשאלה זו הוא היחס הרצוי בין אמונה, חירות והכרח:

⁸ להבהרת המושגים אני-אתה, אני-לו, נעזר במאמרו של ש.ה. ברגמן "החשיבה הדו-שיחית של בובר":

"מימרה חסידית אחת עשויה לשמש לנו מפתח ראשון להבנת תורתו של בובר: מנחם מנדל מוויטסבק אמר על עצמו: 'דבר זה השגתי בארץ ישראל- כשאני רואה חבילה של תבן מונחת ברחוב, הרי בעצם הדבר, שהיא מונחת לאורך הרחוב ולא לרוחב הדרך, כבר יש בו לדידי גילוי השכינה'. חבילה של תבן- כך עלינו לפרש את המימרה- בכוחה לדבר ללב האדם, להביא לו משהו לדידי גילוי, להביא אותו, כדברי בובר בזיקה של אני ואתה. ודאי יוכל האדם להזדקק לחבילת תבן גם באופן אחר: יכול הוא פשוט לקלטה כתמונה, להתבונן בה כאיש מדע מבחינה בוטאנית, הוא יכול להסתכל בה בעיני החקלאי או בעיני פקיד העירייה, שחבילת התבן בדרך נחשבת אצלו כעבירה על חוקי ההגינה.

בכל אופן ההתבוננות האלה אין האדם מדבר אל החבילה, ואין החבילה מדברת אל האדם, כפי שדיברה אל מנחם מנדל. שוב אין כאן יחס של אני ואתה, אלא, כפי שמכנה זאת בובר, יחס של אני-הלזי".

השלטון בכיפה של הסיבתיות בעולם הלזים, שחשיבותו רבה בשביל הסידור המדעי של הטבע, אינו מדכא את האדם שחייו אינם עומדים על עולם הלזים בלבד אלא יש בידו לחרוג ולחזור ולחרוג ממנו ולילך אצל העולם של זיקה (זיקת "אני-אתה" [א.ב.ל]). כאן עומדים זה מול זה עמידה של חירות האני ואתה, עומדים בפעולת גומלין, שאינה כנוסה בשום סיבתיות ואין נימה של זו ניכרת בה; כאן ערובה לחירותו של אדם וחירותו מהותו.

רק מי שיודע זיקה מהי ויודע נוכחותו של אתה, מוחזק בהכרעה. כל המכריע הכרעה הוא בן חורין, מפני שהוא ניגש וקרב פנים אל פנים.

(עמוד 39)

כלומר: נוכחותו המרכזית של ה"אתה" מתבטאת בתחושת החירות הבסיסית של האדם שאין החלטותיו המשך רציף של סיבתיות עלומה, אלא הוא עצמו עומד ומוחזק בהכרעה. והוא, ביכולתו שלו, בהכרעתו שלו, יוצר משהו באיזה שהיא נוכחות שמחוצה לו. אולם, קיים גם מקום שבו האדם חש שאין ביכולתו להשפיע, ושלקוונותיו והחלטותיו ביחס למקום זה אין שום ערך-הכרח. מה מקומו בתוך כל המערך התודעתי של האדם עפ"י בובר? על כך הוא משיב:

כל שקרוא בעולם הכרח אין בו כדי להטיל עליו אימה, שכן הכיר שם את ההכרח האמיתי, את הגורל. גורל וחירות מאורסים זה לזה. אין פוגש את הגורל אלא מי שמגשים את החרות. במה שגיליתי את המעשה המכוון אליי, בתנועת החירות שלי, נגלה לי הרז; אולם רז זה מתגלה לי גם בכך, שאיני יכול להגשימו כך כפי שנתכוונתי, הוא מתגלה לי גם בהתנגדות.

על פי זה, מקומו של ה"הכרח" במערך התודעתי של האדם חשוב מאוד. אותה נוכחות של ה"אתה", אותו רז המתגלה בתנועת החירות שלי, ביכולת שלי

להכריע, מתגלה אלי גם בהתנגדות, בעובדה שיש נוכחות שאינה תלויה בי, שאין ביכולתי לשנותה.

ג. הדמיון בין ההוגים: חובת האמונה בחירות

עד עתה הצגנו את יחסם של הרב הוטנר ובובר לאמונה בחירות והכרח, וכעת אבקש להציג את הקווים המקבילים ביניהם.

מרטין בובר	הרב הוטנר	
"מי ששוכח את כל המסובב והמכריע מתוך מעמקים שלו, מי שמנער עצמו מכל קניין ומכל לבוש וקרב ערום בפני הרז, אליו, אל הבן-חורין מופיעה הדמות שכנגד של חירותו-הגורל" ⁹ .	"ה"בפועל" של כנסת ישראל הוא החכמה של הרצון דמתן תורה, מכל מקום, ה"בכח" של כנסת ישראל הוא ע"י החכמה של הרצון של מעשה בראשית." ⁹	א-הכרח קודם לחירות
"חירות וגורל נושקים זה לזה וקם המשמע. ובמשמע נראה הגורל, שעניי הקפידה שלו נתמלאו עכשו אור, כמראה החסד בהדרו. אין פוגש את הגורל אלא מי שמגשים את החירות."	"רצון ה' מתגלה בשתי מערכות: במעשה בראשית בעולם שנברא... ובעשרת הדיברות... אידי ואידי גילוי רצונו של מקום. לא נתגלה הקב"ה במתן הכרח כי אם להמציא מקום להתגלות במתן החירות."	ב-הכרח משלים את החירות
"אולם בתקופות חולות יש שיתרחש, שעולם הלז לא יזרמו לו זרמי עולם האתה על חיותם והפראתם, אלא בהיותו מנותק ונעצר,	"...ומכיוון שגם חוקי הטבע וגם חוקי התורה, גילוי רצונו של מקום הם. אלא שאע"פ שישירים דרכי ה', וגם הפושע וגם הצדיק	ג-עולם הכרח עלול להשתלט על האדם

⁹ בשני ביטויים נוספים משתמש הרב הוטנר ונשתמש בהם בהמשך המאמר:

1. תורת משה (ה"בפועל" של כנסת ישראל) - המומנט החרותי בתוך הקיום הדתי הישראלי.
2. אלוקי אברהם (ה"בכח" של כנסת ישראל) - המומנט ההכרחי בקיום הדתי, היכולת הראשונית שמאפשרת קבלת תורה.

¹⁰ בין מושג הגורל למושג הכרח זיקה רבה בהגותו של בובר. עיין סעיף ד' בטבלה.

<p>מפלצת ענקים בבוץ, הוא משתלט על האדם. עם שדעתו נחה בעולם של עצמים, ששוב אינם נעשים לו בחינת נוכח הרי הוא משתעבד לו. שוב עולה ובאה הסיבתיות השגורה ונעשית גזירה מדכאת..."</p>	<p>עומדים לצעוד על אותה הדרך, מכל מקום פושעים ייכשלו בס. וע"י אשר חכמתם הדביקה בנפשם והשליטה על מהותם את מושג ההכרח נהפכה חכמתם ונעשית לחכמה יוונית המחשיכה עיניה של כנסת-ישראל."</p>	
<p>"אין לך דבר העלול להיות גזירה לאדם, אלא אמונה בגזירה. כל שקרוא בעולם זה "הכרח" אין בו כדי להטיל עליו אימה שכן הכיר שם את ההכרח האמיתי, את הגורל."</p>	<p>"אמונת חכמים היא תיקון לחכמה יוונית."</p>	<p>ד-האמונה בחירות יוצקת בהכרח משמעות חדשה</p>

א- אצל שניהם יש ביטוי לעובדה, שהמקום שבו לאדם אין הכרעה, קודם (כרונולוגית או חוויתית) למקום שבו האדם מכריע מתוך חירותו.

ב- לשניהם ברור שה"הכרח" וה"חירות", משמעותיים לאדם, ושניהם יחד יוצרים מכלול שלם.

ג- שניהם מודעים לעובדה המסוכנת שהאיזון המושלם עלול להיות מופר על ידי השתלטות תודעת ה"הכרח" על האדם.

ד- הן לבורר והן לרב הוטנר ברור שעל מנת להכיר את ה"הכרח" באמת צריך להאמין ב"חירות".

הזהות הרעיונית שקיימת בין ההוגים, ששיאה בהדגשת מיקום האמונה בחרותו של האדם בתוך תרבותנו, מגלה את הצורך העצום בתקופתנו להתמודד עם עולם רוחני-מדעי שרואה את חירות האדם כאשליה¹¹, ולא ע"י התכחשות לעולם זה (ה"הכרח קודם ל"חירות" ומשלים אותה), אלא על ידי אמונה עיקשת בחירותו של האדם.

¹¹ דוגמא לכך ניתן לראות בתורתו של פרויד ובענין זה עיין: דניאל אלגום - "פרקים בתולדות הפסיכולוגיה" באוניברסיטה המשודרת, תשנ"ו, הוצאת משרד הביטחון, עמ' 154.

ד. הפער ביניהם: סוגים שונים של חירות

למרות האמור לעיל, קיימים הבדלים משמעותיים בין שני ההוגים בנקודות הבאות:

מרטין בובר	הרב הוטנר	
החירות מחוברת לתודעתו של האדם.	מתן-חירות מחובר תמיד לכנסת ישראל.	א-תוכן
התשובה – היכולת לנוע בין עולם של אתה לבין עולם של לו, "שכוחה הכבוש משנה את פני האדמה". "החוזר בתשובה הופך את אבני המשחק על פניהן".	קיום רצון ה' הבא לידי ביטוי בעשיית ציוויו. למשל: קיום של "לא תשתחוה".	ב- השימוש המעשי בחירות
המושגים והיחס ביניהם באים להאיר/להסביר מושגים שמרטין בובר מחדש בשפה הדתית - אני-לו, אני-אתה.	המושגים (חירות והכרח) והיחס ביניהם באים להאיר/להסביר מחדש מושג שקיים כבר בשפה – דברי סופרים של כנסת ישראל.	ג-הקשר
מעבר מגוף שלישי לגוף ראשון וחזרה "אני", "בי", "לי" - "אדם". "המחשבה הביולוגיסטית וההיסטוריוסופית" אמונה אתה נצחי (כך בד"כ, אם כי לא במפורש בקטע זה) אדם מדכא חירות, הכרח, סיבתיות, גורל.	התייחסות לגוף שלישי - ישראל: "חכמה חיצונית" אמונת חכמים הקב"ה ישראל יכשלו "מתן חירות", "מתן הכרח"	ד-שפה

לדעתי נקודות שוני אלו אינן מיקריות. הם מבטאות מחלוקת עקרונית עמוקה בין הרב הוטנר לבובר. על מנת להבין את מחלוקתם העקרונית נעיינ תחילה בשני הסעיפים הראשונים:

א- תוכן - החירות מודגשת אצל שני ההוגים אך אצל כל אחד מהם היא מחוברת לגוף אחר.

ב- השימוש המעשי בחירות - קיימת חירות, וחובה להאמין בה, אך לשאלת העשייה המתחייבת ממנה יש לשניהם תשובות שונות.

אמנם, כפי שראינו, שניהם רואים בחירותו של האדם את נקודת המוצא של הדת- אצל שניהם וכן יש חובה להאמין בחירותו וההכרח להעמיד אמונה זו מול העולם הרואה בחירות זו אשליה. שני הבדלים אלה הנם ביטוי לפער משמעותי, שהוא- תפקיד החירות במעשה הדתי. חיבור החירות לתודעתו של האדם, אצל בובר, מבטאת את התפיסה שתפקיד החירות הוא להשפיע על עולמו הנפשי של האדם. ואילו חיבור החירות, אצל הרב הוטנר, לכנסת ישראל מטרתה להוביל לעולם שבו החירות משרתת משהו הנמצא מחוץ לאדם.

מכאן נובע שאצל בובר- המעשה הדתי העיקרי הוא תשובה תמידית נפשית לזיקת אני-אתה, ואילו אצל הרב הוטנר- קיום הציווי האלוקי (רצון ה').

הבדל זה משקף, לענייך, מחלוקת רחבה יותר בשאלת הדגש הכללי והחינוכי בעולם הדתי, כשהוא עומד מול עולם לא דתי.

אצל הרב הוטנר הדגש יהיה במומנט הציווי שעיקרו - עשיית הציווי הכתוב, ובהדגשה של הכלים (תורה, דברי סופרים) המשרתים את הענין הזה:

חידושי תורה של כנסת ישראל הם הדברי סופרים שלה...

סוד הצלחתה של כנסת ישראל בחידושיה אלה

שהסכימה עליהם דעת המקום...

(מאמר ד' חנוכה).

כמוכן כי לנו אשר זכינו להיות בין המשתדלים

באורייתא, חיונית היא ביותר הידיעה כי בשמנו של נר

חנוכה גנוזים הם בשבילינו כוחות התאמצות בשמירת

הגבול אשר בין חכמת התורה ובין שאר ענייני שכל...

(מאמר ו' חנוכה).

לעומתו, בובר מדגיש את המומנט הדבקותי - שעיקרו התנועה הנפשית החיה, התשובה, ואל המומנט הזה הוא מכווין את שאר עולמו הדתי. (קרי - השפה הדתית).

כשהדת מועמדת כאן לעומת הפילוסופיה, הרי הכוונה

במושג 'דתי' אינה לאותו שפע מוצק של דעות אמונות

ומצוות, שנוהגים לציין בשם זה, ושהבריות נמשכים

לעיתים אליהם יותר משהם נמשכים לאלוהים, אלא
בעיקר לעצם אחיזתו של האדם באלוקים

(פני אדם, עמ' 316).

ה. משמעות ההבדלים בהקשר ובשפה

גם ההבדלים בהקשר ובשפה משתלבים היטב באבחנה בין שני סוגי החירות שהצגנו.

אך לפני שנראה כיצד בא הדבר בא לידי ביטוי, ברצוני להעיר הערה כללית בנוגע למשמעות הייחודית של הבדלים בשפה: דוקא מתוך הרעיון המשותף לשני ההוגים על החשיבות של אמונה בחירות, נראה שצריך לומר, שהשימוש בשפה המסוימת, שכל הוגה מבטא את רעיונו, נובע - לא רק מאין היות ברירה להוגה לדבר בשפה שממנה ינק, ולא רק מתוך רצון להיות מותאם לקהל היעד שלו, אלא גם מתוך רצון להוביל למציאות מסוימת, כיוון ששפה מאפשרת למציאות נפשית להתקיים¹². זאת אומרת, בהנחה שעומדות מול ההוגה כמה אפשרויות

¹² דוד גרוסמן מתעסק בספריו רבות בנושא השפה, ונעזרתי בניסוחי ברעיונותיו. מתוך "עיין ערך אהבה" של דוד גרוסמן, עמ' 390. "... האשם נעוץ בלשון: שבני אדם מאולפים לחוש רק את מה שהם יודעים לכנות בשם. שאם יחושו רגש אחר, עז וחדש, לא ידעו מה לעשות בו וידחו אותו מעל פניהם, או שיחטאו לו בכך שימזגו אותו עם רגש אחר, בעל שם ומילה, המוכר להם. בכך - מתוך עצלות ורשלנות ואולי גם פחד - יטלו ממנו את משמעותו המקורית. מרכוס: "ואת קריאתו אליהם, את תביעתו מהם, את דקויות העונג והסכנה אשר בו". מכיוון שידע שפות רבות ידע גם שאנשים המדברים רק בשפה אחת אינם מכירים כלל רגשות דקים מסוימים המוכרים היטב לדוברי שפה אחרת. (הערת המערכת: כדי לסבר את האוזן ניתן להביא כאן כדוגמא את המילה העברית החדשה יחסית, "תסכול". מילה זו איננה מופיעה באוצר המילים העברי עד אמצע שנות השבעים, ואמנם, עד שנשתלבה בשפת היום-יום לא היו האנשים הדוברים עברית בלבד "מתוסכלים". הם היו כמובן "נרגזים", הם היו "מאוכזבים", הם חשו במפח נפש כלשהוא במצבים מסוימים, אך את תחושת התסכול עצמה הכירו במלוא חריפותה רק כשתורגמה המילה "פראסטריישן" מן האנגלית, שדובריה זכו להיות "מתוסכלים" זמן רב לפני דוברי העברית. מענינת בהקשר זה הערתו של הסופר הצ'כי מילן קונדרה ביחס למילה הצ'כית "ליטוסט": לדבריו, זו מילה שאין לתרגמה לשום שפה אחרת, היא מבטאת "תחושה אינסופית כמו אקורדיאון פתוח" היא מהווה תרכובת של רגשות רבים: צער, חמלה, חרטה וגעגועים בבת אחת. אומר קונדרה ב'ספר הצחוק והשכחה': "אני מחפש לשווא מילה שוות ערך בשפות אחרות, גם אם לא נהיר לי בכלל את נפש האדם בלעדיה".

בהם הוא יכול לבטא את רעיונו, אחד השיקולים להכרעתו תהיה המציאות הנפשית שהוא רוצה ליצור. והדברים בולטים במאמר שלנו:

אצל הרב הוטנר למשל, יש שימוש במונחים "מתן חירות", "מתן הכרח" "ויכשלו" "הקב"ה" - המדגישים את תחושת העמידה המחייבת של האדם מול גורם בלתי-תלוי שמעליו, ואת תלות האדם בו. המונחים - "חכמה חיצונית", "אמונת חכמים", "ישראל" - מבקשים ליצור חיץ בין התרבות היהודית לתרבויות אחרות, ולשמר אותה כהמשך ישיר ורציף לתושבי"ע. כמו כן מן ההקשר שבו הסבר היחס בין חירות והכרח בא להאיר באור חדש מושג ישן אשר כבר קיים בשפה הדתית, "דברי סופרים של כנסת ישראל", מתגלה מגמתו של הרב הוטנר ליצוק תוכן חדש רק על גבי מושגים המוכרים בשפה הדתית, כיון שרק מושגים אלו משמרים את המומנט הציווי במלואו.

לעומתו בובר משתמש במונחים - "חירות", "סיבתיות", "אתה ניצחי", "מדכא" - המדגישים את הסיטואציה הנפשית הדתית שחש האדם ואת תשוקתו לאלוהי שבו.¹³ בנוסף, המעבר מגוף שלישי לגוף ראשון אצל בובר יוצר תחושה של קדושת הנפש האנושית החיה את הסיטואציה הדתית. המונחים - "המחשבה הביולוגיסטית וההיסטוריוסופית", "אמונה", "אדם", "אני-אתה", "אני-לו". מגלים רצון ליצור דתיות אוניברסלית חדשה, הקשורה למה שהיה לפניך אך לא תלויה בה. כמו כן תוך הקשר המאמר ניתן לראות שהסבר היחס הרצוי בין חירות והכרח בא להסביר מושגים שהוא מנסה לחדש בשפה הדתית (אני-אתה, אני-לו). מכאן אפשר לראות חיזוק נוסף לדברינו על מגמתו של בובר להדגיש את ענין החובה לחיות את הסיטואציה הנפשית-דתית, על ידי כך שהוא מנטרל את מושגי החובה הדתית ממשמעותם הישנה ויוצק בהם משמעות חדשה על ידי נתינת שם חדש.

¹³ יהיה מעניין לראות שימוש במונחים אחרים אצל הוגים אחרים במחשבה היהודית, בהקשר של חירות וגורל ואת הדגשים הקיימים בהם. מכיון שראינו שיש משמעות לשפה שבה משתמש ההוגה. למשל: הגר"ד סולוביצ'יק ("קול דודי דופק"): המדבר על ברית יעוד וברית גורל, מדגיש דוקא את ענין הברית שהוא קשר מחייב בין האדם והאל, גם בגורל הדומה למושג ההכרח אצלנו, לעומת הרב הוטנר המתייחס למושג ההכרח באופן שאינו מחייב את האדם - מתן חירות. וכן במאמרו של משה שוורץ בספר "שלמה לוי שטיינהיים - עיונים במשנתו". עמ' 167, הוצאת מאגנס, י-ם, תשנ"ד, המסביר את מושג החירות ע"י השימוש בעיקר הדתי של הבריאה יש מאין. לעומתו הרב הוטנר במאמר ל"ג מקונטרס ראש השנה, מחבר את מושג התשובה למושג "יש מאין".

סיכום

פתחנו את המאמר בהצגת תפיסותיהם של הרב הוטנר ומרטין בובר ביחס לאמונה, חירות והכרח ועמדנו על הדמיון הרב שביניהם, בהדגשת מיקומה של האמונה בחירותו של האדם בתרבותינו. כמו כן, הראנו כי שניהם מסכימים שאין להתכחש לקיומו של ה"הכרח" ולחשיבותו אך חובה להתעקש על האמונה בחירות בכדי ליצור את האיזון הנכון בין "חירות" ו"הכרח". עמדנו על כך ששני ההוגים מתעקשים על אמונה בחירות אך כל אחד מנצל חירות זו למטרה שונה. הרב הוטנר - משתמש בחירות על מנת לקיים את רצון ה', ולצורך זה הוא משתמש במודלים המדגישים את חובת האדם לקיים את הציווי האלוהי. לעומתו בובר משתמש בחירות על מנת ליצור סיטואציה נפשית שתחיה את קדושת הנפש האנושית ותאפשר דבקות ב"אתה הנצחי", קרי הנוכחות האלוהית בעולם. כן הראנו שהבדל זה מתבטא בתוכן ובשפה. ברצוני להעיר שהנסיון שנעשה במאמר זה לחשוף את האפשרות לומר רעיונות דומים בשפות שונות מגלה את רצוני לכנס שפות שונות ואף חלוקות לשפה אחת. לעניין המחלוקת ביניהם בענין תפקידה של החירות, חיה ותוססת בקווים הכלליים גם היום¹⁴, והיא כנראה תמשיך כל עוד תהיה קרבה בין עולמנו הרוחני-דתי לעולמנו הרוחני-כללי. נדמה לי שבהרבה מובנים יש לברך על מחלוקת זו - כיוון שיש ביכולתה להעשיר מאד את עולמנו הדתי.

¹⁴ דוגמא לתסיסה רבה בענין - דעות, גליון 6 "שעוסקין בתורה ואין בהם יראת שמים", עמ' 18-10 ראיון ותגובות.